

תוכן העניינים

1

מבוא

חלק ראשון

אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של ישראל
מצד קבוצות תרבותיות שונות בחברה הישראלית

15 הקדמה: על שסעים, מרכז ופריפריה

19 פרק ראשון: המיעוט הערבי בישראל

19 א. מבוא

21 ב. הערבים אזרחי ישראל: נתונים דמוגרפיים

22 ג. המיעוט הערבי בישראל: תהליכים ומגמות זהותיות

31 ד. המצוקה החברתית-כלכלית-תרבותית של המיעוט הערבי

39 ה. האתגר האידיאולוגי שמציב המיעוט הערבי

57 ו. האתגר מצד קבוצות ייחודיות במגזר הערבי

57 1. הפלג הצפוני של התנועה האסלאמית

59 2. האוכלוסייה הבדואית

62 3. האוכלוסייה הדרוזית

67 ז. סיכום

פרק שני: מהגרי עבודה, מהגרים מאפריקה

70 (מבקשי מקלט / פליטים / מסתננים)

70 א. מבוא

70 ב. מהגרי עבודה בישראל

ג. אתגר המהגרים מאפריקה

74 (המסתננים / הפליטים / מבקשי המקלט)

91 ד. סיכום

93	פרק שלישי: ציונים דתיים (דתיים-לאומיים)
93	א. מבוא
95	ב. מאפיינים, זרמים ומגמות במחנה הציוני הדתי
	ג. אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל
99	העולים לאורך השנים בציבור הציוני הדתי
110	ד. סיכום

112	פרק רביעי: החרדים
112	א. מבוא
116	ב. האתגרים למדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית
116	1. אתגר המצוקה הכלכלית
124	2. אתגרים רעיוניים
144	ג. סיכום

146	פרק חמישי: המזרחים
146	א. מבוא
146	ב. השסע הערתי – סקירה כללית
152	ג. ציוני דרך בקונפליקט הערתי
	ד. אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל
152	מצד הציבור המזרחי
155	ה. הקבוצות המובילות בשיח המזרחי
155	1. תנועת ש"ס החרדית ספרדית
158	2. אינטלקטואלים מזרחים חילונים
162	ו. סיכום

164	פרק שישי: העולים מברית המועצות לשעבר
164	א. מבוא
165	ב. האתגר לזהותה היהודית של מדינת ישראל
	ג. היבטים אנטי דמוקרטיים ואנטי ליברליים בעולמם של יוצאי ברית המועצות לשעבר
169	ד. סיכום

175	פרק שביעי: העדה האתיופית
175	א. מבוא
176	ב. העלייה מאתיופיה ומאפייניה

- ג. גזענות ואפליה כלפי בני העדה והשלכותיה החברתיות והזהותיות 179
ד. סיכום 187

188 פרק שמיני: האליטה הוותיקה החילונית-אשכנזית

- 188 א. מבוא
ב. האליטה החילונית האשכנזית: במעבר מ"דת אזרחית"
191 ל"דת חילונית"
ג. מאליטה הגמונית מגויסת לאליטה מגזרית המזהה את
206 עצמה עם הישראליות
ד. התחום הכלכלי והאתגרים לדמותה של מדינת ישראל
213 כמדינה יהודית ודמוקרטית
ה. הגישות של האליטה המשפטית, התקשורתית והאקדמית
והשלכותיהן על האתגרים העומדים בפני ישראל כמדינה
222 יהודית ודמוקרטית
222 1. האליטה המשפטית
227 2. האליטה התקשורתית
232 3. האליטה האקדמית
236 ו. סיכום

חלק שני

אתגרים לזהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל
מצד האידיאולוגיות של השמאל הרדיקלי והימין הלאומני

241 הקדמה: האתגר הדו-כיווני לזהותה היהודית והדמוקרטית של ישראל

- 243 פרק תשיעי: האתגר הפוסט-ציוני
243 א. פוסט-ציונות מהי?
244 ב. תפיסות פוסט-ציוניות עיקריות ומבקריהן

261 פרק עשירי: האתגר מצד הימין הפוליטי הרדיקלי

- 261 א. מבוא
262 ב. תנועת כך – אתגר הכהניזם
262 1. הרב כהנא: ציוני דרך
263 2. עיקרי משנתו של הרב מאיר כהנא

268	3. האלימות – מאפיין הפעילות של תנועת כך
270	4. דרכה של תנועת כך וממשיכיה
276	ג. משנת הטרנספור של רחבעם זאבי ותנועת "מולדת"
281	ד. לאומנות וגישות אנטי דמוקרטיות במחנה הציוני הדתי
281	1. רקע
282	2. המאבק על הקמת ההתנחלויות בשנות השבעים
286	3. פעילות ויג'ילנטית והמחתרת היהודית בשנות השמונים
287	4. המאבק נגד תהליך אוסלו בשנות התשעים
289	5. מגמות אלימות בזמן ההתנתקות (2005) ומאז ואילך
293	ה. משנתו הרוחנית-לאומנית של הרב יצחק גינזבורג
302	ו. מגמות לאומניות בקרב הימין הפוליטי הלא דתי
303	1. לאומית וליברליזם בעולמו של ז'בוטינסקי
305	2. הסינתזה הלאומית הליברלית במשנתו של מנחם בגין
	3. שיח ציבורי לאומני ומגמות המחלישות את האופי הליברלי של מדינת ישראל
310	
314	4. חקיקה ויוזמות חקיקה בעייתיות מבחינה דמוקרטית
321	ז. סיכום

חלק שלישי

מדינה יהודית ודמוקרטית

גישות, פרשנויות, בעיות ומתווה לפתרון

327	הקדמה: האם "מדינה יהודית ודמוקרטית" אפשרית?
	פרק אחד-עשר: מדינה יהודית ודמוקרטית: גישות שונות, סוגיות בעייתיות
329	א. הזיקה בין זהות יהודית בהיבטיה הלאומיים לבין זהות דמוקרטית ליברלית של מדינת ישראל
329	1. מבוא
	2. גישות השוללות אפשרות לקיים בעת ובעונה אחת מדינה יהודית שהיא גם דמוקרטית ליברלית
330	
331	3. גישות ציוניות ליברליות
334	4. גישות בציבוריות החרדית והדתית לאומית

5. גישות החותרות לשילוב בין הזהות היהודית והדמוקרטית מזווית ציונית הומניסטית
- 335 ב. אי-שוויון אזרחי, חוק השבות, שליטה בשטחי יהודה ושומרון: סוגיות המקשות על אפשרות קיומה של מדינת לאום ציונית ודמוקרטית ליברלית
- 344 1. רקע
- 344 2. תיאוריות על אזרחות
- 345 3. הזכות למעמד אזרחי שווה ליהודים וללא יהודים
- 347 4. האם חוק השבות וחוק האזרחות הם בסיס לחוסר שוויון?
- 350 5. אתגר זכות השיבה הפלסטינית
- 355 6. אתגר השליטה הישראלית הישירה והעקיפה בשטחי יהודה ושומרון ללא מתן אזרחות לאוכלוסייה הפלסטינית
- 359 ג. קונפליקטים בין הזהות היהודית של מדינת ישראל במובן הדתי לבין זהותה הדמוקרטית ליברלית – סוגיית הכפייה הדתית ויחסי דת ומדינה בישראל
- 381 ד. גישות משפטיות שונות לשילוב יסודות מהמקורות היהודיים הדתיים במשטר הדמוקרטי בישראל
- 392 1. בין השופט אהרן ברק לשופט מנחם אלון
- 392 2. גישתם היהודית דמוקרטית של חיים כהן ואשר מעוז
- 395 3. גישתו של אריאל רוזן-צבי
- 397
- 399 **פרק שנים-עשר: לקראת מדינה יותר יהודית ויותר דמוקרטית**
- 399 א. מבוא
- ב. קריאה תרבותית של יהדות הלכתית דמוקרטית: שילוב יסודות אינדיבידואליים ואוניברסליים עם יסודות קולקטיביים ופרטיקולריים
- 400 1. רקע
- 400 2. האסכולה הקהילתנית (קומיוניטארית)
- 401 3. שילוב בין ליברליות לבין קהילתנות ו/או רפובליקניות
- 404 4. שילוב בין תפיסות דמוקרטיות מערביות ובין יניקה ממורשת יהודית דתית ייחודית
- 405 ג. צדק חברתי וכיזור פוליטי: חיזוק הדמוקרטיה הישראלית על ידי חיזוק הזיקה למורשת היהודית
- 407 1. צדק חברתי
- 407 2. ביזוריות והעצמה בדמוקרטיות מערביות
- 412

3. ביזוריות והעצמה פוליטית ודמוקרטית – פרספקטיבה יהודית 415
4. תחומים שניתן ליישם בהם את הגישה הביזורית היהודית 424
- ד. שלושת הרבדים של הדמוקרטיה הליברלית בראי המורשת הפוליטית היהודית, והשפעתם על האיזון הראוי בין אוניברסליות לפרטיקולריות 434
- ה. יסודות אוניברסליים במשנתם של רבנים והוגים ציונים דתיים מרכזיים 439
1. הרב משה אביגדור עמיאל 439
2. הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל 440
3. הרב ד"ר שמעון פדרבוש 441
4. משה אונא 442
5. הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'יק 443
6. הרב אברהם יצחק הכהן קוק 443
- ו. הערך האוניברסלי של כבוד האדם לאור המורשת הדתית היהודית והשלכותיו על העצמת זהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל 446

459 **הרהורי סיום**

461 **רשימת מקורות**

531 **מפתח**

מבוא

זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית היא עיקרון יסודי בהווייתה מאז הקמתה; התנועה הציונית, שהוקמה בסוף המאה התשע-עשרה, התנהלה מתחילת דרכה על פי כללים דמוקרטיים; היישוב היהודי בארץ ישראל תחת שלטון המנדט הבריטי, התנהל אף הוא על פי כללים דמוקרטיים. במגילת העצמאות, שהיא מסמך היסוד של המדינה, מתקיים שילוב בין זהות יהודית וזהות דמוקרטית. באשר לזהות הדמוקרטית, אמנם מגילת העצמאות אינה מזכירה את המונח דמוקרטיה, בניגוד לאזכורים הרבים של הזהות היהודית מבחינה היסטורית, לאומית ותרבותית, אולם על דגלה חרוטים ערכים דמוקרטיים מובהקים, שעיקרם חירות לכול ושוויון אזרחי, ללא הבחנה על רקע מוצא, דת ומגדר. באשר לזהות היהודית, עובר במגילת העצמאות כחוט השני אידאל קיומה כמדינה יהודית, השואפת להגשים את חזון הדורות היהודי ואת ערכי היהדות הנצחיים ברוח חזון הנביאים, ושיאם בהצהרה על "הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל היא מדינת ישראל".

מרכזיות הזהות היהודית ניכרת בסמלי המדינה: מגן דוד במרכז הדגל, מנורה בעלת שבעת הקנים כסמל המדינה, המנון המדבר על "נפש יהודי הומיה". השבת היא יום המנוחה הרשמי של המדינה והחגים היהודיים מוכרים כחגיה, ובראש וראשונה שמה: ישראל, השם שניתן ליעקב, אביהם של בני ישראל על פי המורשת התנ"כית.

זהותה היהודית של מדינת ישראל ניכרת בחוקים רבים, ומעל כולם – חוק השבות (1950), המקנה לכל יהודי ויהודייה, לבני זוגם, לילדיהם ולנכדיהם זכות לעלות לישראל ולהיות אזרחיה. חוקים נוספים המבטאים את זהותה היהודית של המדינה הם חוק שעות עבודה ומנוחה (1951), המחייב חופש מעבודה בשבת וכולל איסור עבודה בתחומים שונים, כפי שנהגה המסורת היהודית; חוק בתי הדין הרבניים (1953), המעניק מעמד חוקי למוסדות הדתיים היהודיים; חוק חינוך ממלכתי (1953), המדגיש את חשיבות הנחלת התרבות והמורשת היהודית במסגרות החינוך הממלכתיות; חוק איסור גידול חזיר (1962), הקשור באיסור החזיר במסורת היהודית; חוק יסודות המשפט (1980), המורה על פנייה – במקרים שאין חוק מפורש – לעקרונות יסוד של חירות, צדק, יושר ושלוש במורשת ישראל, ועוד.

חוקים מרכזיים המבטאים את היסוד הדמוקרטי הליברלי של מדינת ישראל הם למשל, חוק יסוד הממשלה (1968, תוקן ב־1992 וב־2001); חוק יסוד הכנסת (1958); חוק יסוד השפיטה (1984); חוק שיווי זכויות האישה (1951), ועוד. פסקי דין מרכזיים של בית המשפט העליון של מדינת ישראל, ובכללם פסקי דין שנתפסו כבעלי מעמד חוקתי (כגון הלכת רופאיזן, בג"ץ 72/62; הלכת ירדור, ע"ב 1/65; הלכת מיעארי, בג"ץ 620/85), הדגישו את השילוב בין זהות יהודית ודמוקרטית שבבסיס הזהות של מדינת ישראל. שילוב זה הגיע לשיאו בשנת 1992, עם חקיקת חוק יסוד כבוד האדם וחירותו וחוק יסוד חופש העיסוק, שציינו במפורש את זהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל ("כדי לעגן בחוק יסוד את ערכיה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית"). חוקי יסוד אלו נתפסו על ידי בית המשפט העליון, בראשות הנשיא אהרן ברק, כ"מהפכה חוקתית".

השילוב בין היבטים יהודיים ודמוקרטיים הוא מוסכמה העומדת בלב הקונצנזוס היהודי בישראל. אלא שהקבוצות התרבותיות השונות בחברה הישראלית מציבים בפניה אתגרים, כאשר לחלק מהן עמדות הקוראות תיגר על היסוד היהודי/או על היסוד הדמוקרטי, ועל טיב הסינתזה בין שני היסודות הללו. מוסכמה זו מותקפת מימין ומשמאל, על ידי חוגים לאומניים מזה ורדיקליים מזה. אולם השילוב בין זהות יהודית ודמוקרטית של מדינת ישראל אינו פשוט מעצם טיבו, וגם לאור תהליכים היסטוריים והסדרים חוקתיים.

הספר על שלושת חלקיו מתמקד באתגרים הרעיוניים על זהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל ובעצם המורכבות והקשיים שבזהות יהודית ודמוקרטית של מדינת ישראל.

חלקו הראשון דן באתגרים העולים במידה רבה מתוך הקבוצות התרבותיות השונות בחברה הישראלית: המיעוט הערבי (פרק ראשון); המהגרים הלא יהודים (פרק שני); הציונות הדתית (פרק שלישי); החרדים (פרק רביעי); המזרחים הנוטים למסורתיות (פרק חמישי); העולים מברית המועצות לשעבר (פרק שישי); יוצאי אתיופיה (פרק שביעי); החילונים האשכנזים (פרק שמיני).

החלק השני מתמקד באתגרים העולים מתפיסות אידיאולוגיות של השמאל הרדיקלי הפוסט־ציוני והאנטי ציוני (פרק תשיעי), והימין הלאומני הדתי והחילוני (פרק עשירי).

בחלק השלישי נדונה עצם האפשרות של קיום מדינה יהודית ודמוקרטית: נבחנות סוגיות עיקריות שבהן ניכרת מורכבות היכולת לשלב היבטים יהודיים ודמוקרטיים בדמותה של מדינת ישראל ובהותה הציונית. חוק השבות והזיקה של המדינה לרוב היהודי, השליטה הישראלית הישירה והעקיפה בשטחי יהודה

ושומרון ("הגדה המערבית") ויחסי דת ומדינה – הן שלוש הסוגיות העומדות במרכז הדיון (פרק אחד-עשר). הפרק האחרון (פרק שנים-עשר) מוקדש להצגת תפיסתי בדבר אופייה היהודי והדמוקרטי הרצוי של מדינת ישראל, וכיצד יש בה כדי לתת מענה לחלק ניכר מהאתגרים שהוצגו לאורך הספר.

אף שהספר אינו ממוקד בשסע החברתי-כלכלי, הוא נוכח בפרקיו. כך למשל בחלק הראשון, הדין בקבוצות מיעוט תרבותיות מהפריפריה הישראלית – ערבים, דתיים וחרדים, מזרחים, עולים, מהגרי עבודה – נפתח תחילה בהצגת המציאות החברתית-כלכלית ואחר כך אנסה להראות כיצד היא מאתגרת את זהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל. אכן לעיתים המציאות החברתית-כלכלית היא כשלעצמה אתגר זהותי עמוק, כעולה מהדיון על הערבים ועל החרדים. גם בחלקו השני של הספר, שעניינו האתגרים האידיאולוגיים בקצוות הפוליטיים – הפוסט-ציוניים והאנטי ציוניים משמאל והלאומניים הדתיים והחילוניים מימין – קיימת זיקה בין הממד הרעיוני לממד הכלכלי, שכן הנטיות הפוסט-ציוניות בולטות בעיקר בקרב האליטה האשכנזית החילונית, והנטיות הלאומניות בולטות בעיקר בקרב הקבוצות הפריפריאליות היהודיות.

לפיכך אני מבקש להצהיר בפתח הדברים על גישתי המחקרית בסוגיית הזיקה שבין מציאות חברתית-כלכלית לבין תפיסות תרבותיות, דתיות ורעיוניות. קרל מרקס טען כידוע, כי ההוויה קובעת את התודעה, היינו בבסיסו של מבנה העל הרעיוני-תרבותי ניצבת התשתית החברתית-כלכלית המעצבת אותו. מקס ובר, מאבות מדעי החברה, טען לעומתו, כי לא אחת התרבות היא זו המשפיעה על התהליכים הכלכליים (ובר, 1984). אני נוטה לגישה הוובריאנית. ובכל זאת, כפי שטוענת הסוציולוגיה של הדעת נוסח קארל מאנהיים (Manheim, 1936), אי אפשר להתעלם מכך שהמיקום החברתי-כלכלי משפיע במידה רבה על השקפת עולמו של האדם. כך לדוגמה, המצוקה החברתית-כלכלית של הציבור הערבי תורמת במידה רבה לתפיסתו הרעיונית המנוכרת לזהותה היהודית של מדינת ישראל; מנגד, יש משקל גם לתהליך ההפוך – מהתרבות לכלכלה, שכן גם תפיסות תרבותיות לא מודרניות תורמות למצוקה כלכלית במגזר זה. במגזר החרדי ההשקפה בדבר החשיבות העליונה של לימוד תורה לגברים עד לגילאים מבוגרים, וחשיבות קיומן של משפחות מרובות ילדים, תורמת למצוקה החברתית-כלכלית. מן העבר השני קיימת זיקה בין המציאות הכלכלית של האליטה הוותיקה, האשכנזית חילונית לבין עמדותיה התרבותיות. לפיכך, הזיקות בין הממד הרעיוני והתרבותי לבין הממד החברתי-כלכלי תופסות אפוא מקום חשוב בניתוח המציאות בישראל בחלקו הראשון והעיקרי של הספר.

הספר מוקדש בעיקרו להצגת המציאות בחברה הישראלית, כפי שהיא נתפסת על ידי חוקרים שונים, ומנסה לסרטט נאמנה תמונת מצב, שכל המעוניין לעמוד בצורה מפוכחת על דמותה של החברה הישראלית ראוי שיכיר. הצגת המציאות מתבססת כאמור על עבודותיהם של חוקרים שונים, למעט כמה סוגיות שחקרתי אני והן מצוינות במקומן. המציאות המתוארת בעבודות המחקר היא הרובד האמפירי. רובד נוסף, שנוכח לכל אורכו של הספר ובא לידי ביטוי מלא ומקיף בפרק האחרון, הוא הרובד הנורמטיבי, שבו אני מציג את השקפת עולמי באשר לדמותה הראויה של מדינת ישראל, השקפה שיש בה – כך סבור אני – כדי לתרום להתמודדות עם רוב האתגרים הנדונים לאורכו.

ספר פנורמי זה עוסק בקשת רחבה של נושאים וסוגיות באשר למדינת ישראל ובאשר לקבוצות שונות, לאידיאולוגיות שונות, או לסוגיות מורכבות הקשורות בזהותה היהודית ו/או הדמוקרטית. כאשר אסכולות מחקריות שונות ומנוגדות באות במחקרים השונים לכלל ביטוי, ניסיתי כמיטב יכולתי להביאן, גם אם לא הסתרתי את פרשנותי שלי.

אציין בהקשר זה, כי מחקרים המתיימרים להיות אובייקטיביים מבטאים לא אחת, במודע או שלא במודע, נטייה אידיאולוגית של הכותב. הנטייה של רוב חוקרי מדעי החברה בישראל היא חילונית שמאלית וליברלית, ולא אחת אשכנזית מובהקת. נטייה זו מתבטאת באמירות שיפוטיות החורגות מתיאור מחקרי טהור. לדוגמה, השימוש במונח "מתנחלים" משקף בזמננו בדרך כלל נטייה חילונית שמאלית, בניגוד לשימוש במונח "מתיישבים", המקובל בדרך כלל במחנה הימין ובחוגי הציונות הדתית. הטיות דומות קיימות באשר לתרבות המזרחית ולתפיסות מסורתיות, ולעמדות המבטאות הטיות ציונית של כותבים יהודים והטיות אנטי ציונית של כותבים פלסטינים ישראלים. לדוגמה, השימוש במונח "מלחמת השחרור" לעומת "מלחמת 1948", מבטא בדרך כלל עמדה בסיסית ציונית (המונח הראשון) לעומת עמדה פוסט-ציונית או אנטי ציונית (השני).

באשר לניסיון לכתוב תיאור פוליטי (אמפירי) וגם חזון פוליטי (נורמטיבי), אני מוצא לנכון להרחיב מעט. שנים רבות הושפעו אנשי מדע המדינה מתפיסתו של מקס ובר בדבר חשיבות ההפרדה בין הרובד האמפירי לנורמטיבי בעיסוק בפוליטיקה. ובר גרס שעל העוסק במחקר אמפירי לשאוף לאובייקטיביות; הוא יכול לפתח אידיאולוגיה נורמטיבית ואף להטיף לה בתנאי שזו לא תחדור לעבודתו המחקרית (ובר, תשכ"ב). הגישה הוובריאנית עולה בקנה אחד עם הראייה הביקורתית הנדרשת מאיש מדעי החברה ביחס למושאי מחקרו (ברגר, 1998 | 1970), כל עוד הביקורתיות אינה באה מזווית ראייה סובייקטיבית ואידיאולוגית. אנשי האסכולה הביקורתית במדעי המדינה טוענים כי על

החוקר להיות אובייקטיבי. אסכולה זו נמנעת מפרשנות שיש בה תמיד ממד סובייקטיבי, ומתמקדת רק במחקרים כמותניים, מדידים. המתנגדים לה סבורים כי אין להצטמצם רק במחקרים כמותניים, וכי יש חשיבות רבה למחקרים איכותניים הכוללים ראיונות עומק, פרשנות של טקסטים וכיוצא באלו. הם מבקשים בלשון ובר, להבין את המציאות, ולא רק לתארה, תוך הכרה שלשם כך נדרשת אמפתיה פרשנית, היבט הקיים במשנתו של ובר. אולם גם הללו סבורים שעל החוקר לשאוף לא להשליך את עמדותיו על המציאות המתוארת. בניגוד לאלה, חסידי האסכולות המרקסיסטיות, הפמיניסטיות והפוסט מודרניסטיות מתנגדים לעצם הניסיון להפריד בין עובדות לבין ערכים. חתירה לאובייקטיביות במובן הובריאני אינה אפשרית בעיניהם; היא נעה בין מניפולציה לבין אשליה עצמית.

נטייתי המחקרית היא פוסט ובריאנית. אני סבור שניתן – אם עושים מאמץ מודע – לחקור מציאות מתוך עמדה השואפת גם אם לא לאובייקטיביות נוסח ובר, שספק גדול אם חוקר במדעי החברה יכול להגיע אליה, אזי לפחות להוגנות בהצגת הדברים וללא כפיית ערכיו ופרשנותו של החוקר על התהליכים המוצגים. עם זאת, מאחר שאני איש מחשבה מדינית לא פחות משאני איש מדע המדינה, החלטתי בספר זה, כמאמר הפתגם, "לרקוד בשתי החתונות בעת ובעונה אחת", קרי: לתאר באופן הוגן כמידת יכולתי את המציאות, אך גם לצאת מתוך השקפת עולם באשר לדרך שבה צריכה המציאות להיות.

אינני נמנה עם חוקרים השכיחים במחוזותינו שנסגרים במגדל שן אקדמי. במשך יותר מעשרים שנה, מאז רצח רבין, הקדשתי ועודני מקדיש זמן רב להרצאות, סדנאות ומפגשים עם עשרות אלפי גברים ונשים, במיוחד במערכת החינוך ובצה"ל, בנושאים שאני רואה בהם אתגר לקיומה של המדינה. ספר זה לא נועד אפוא להיות רק כלי עזר לחוקרים, לתלמידים ולמתעניינים בחברה ובפוליטיקה הישראלית. אני מבקש להרים תרומה של ממש לשיח הציבורי באשר לדמותה הרצויה של מדינת ישראל. הבדלתי אפוא, בין רוב פרקי הספר, העוסקים בתיאור מורכב של המציאות, לבין הפרק האחרון, הנורמטיבי, הממוקד באני מאמין שלי. מי שמעוניין להתמקד בהיבט הנורמטיבי, יכול לקרוא תחילה את הפרק האחרון. מי שאינו מעוניין לקרוא את תפיסתי, אלא להתמקד בסרטוט דמותה של החברה הישראלית, יכול להתעלם ממנו. הקפדתי מדי פעם להביא גם היבטים מתפיסתי הנורמטיבית תוך כדי הצגת הדברים בפרקים שונים, אבל השתדלתי לא לכפות את פרשנותי על תיאור המציאות, ולהביא בצורה הוגנת עמדות שונות בסוגיות טעונות ובמיוחד, למשל בכל הקשור למיעוט הערבי. לעיתים, דווקא עקב חשש מהטיה אישית, השתדלתי

לתת מקום נרחב לעמדות ופרשנויות של חוקרים שאיני מסכים עמם. אם הצלחתי בכך, יעידו הקוראים.

מהן אפוא עיקרי עמדותי האישיות? אנסה להציגן בקצרה. אני יהודי אורתודוקסי-מודרני, ציוני-דתי, דמוקרטי-ליברל ובעל עמדות רפובליקניות וקהילתניות "רכות". כלומר, אני חותר לשילוב בין ההלכה לבין המודרנה ובין יהדות לבין דמוקרטיה ליברלית.

אני מאמין בצדקתו הבסיסית של המפעל הציוני, אולם איני נעדר ביקורתיות כאשר למדיניות בסוגיות שונות ובעיקר בשלושה תחומים: המדיניות ביהודה ושומרון והקמת ההתנחלויות הנרחבות בה; הפגיעה בשוויון בחלקים שונים בחברה הישראלית ובמיוחד באזרחי ישראל הערבים; והפגיעה בחופש הדת ובחופש מדת עקב עוצמת הכפייה הדתית. כיהודי אורתודוקסי וכציוני דתי, אני רואה חשיבות מרובה בשימור זהותה היהודית של מדינת ישראל ובחזוקה על ידי יניקה – תרבותית, לא דתית – משורשיה של המסורת היהודית, הדתית בעיקרה.

עמדתי זו מתחזקת לאור עמדתי הקהילתנית (הקומוניטרית ה"רכה"), הסבורה שגברים ונשים אינם רק בני אדם בעלי זהות אינדיבידואלית ואוניברסלית, כפי שעולה מתמונת העולם הליברלית, אלא הם גם פרי מורשתם התרבותית. עם זאת, כדמוקרטי-ליברל אני חרד מהתעצמות הקולות המדגישים את הפן האתנוצנטרי והלאומני בדמותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית, ההולכת ומסתגרת בגטו היהודי הגדול בהיסטוריה והרואה באזרחיה הערבים אזרחים מסוג ב'.

הדיאלוג בין מסורת וערכים העולים מהתרבות הייחודית שהאדם משתייך אליה לבין הערכים המוסריים האוניברסליים, המנוגדים להם לעיתים, אשר גם אליהם הוא משתייך – הוא דיאלוג חיוני ביותר לשם יצירת אדם ערכי, בעל ראייה מורכבת היונקת ממיזוג אופקים, כניסוחו של הנס גאורג גדמר (Gadamer, 1975). דיאלוג כזה מאפשר קריאה דו-כיוונית מהמסורת הייחודית אל המודרנה והאוניברסליות ולהפך, קריאה המאפשרת להיות ביקורתיים הן כלפי חלקים מהמורשת המסורתית הייחודית, שאינם עומדים ברף מוסרי אוניברסלי ראוי, והן כלפי חלקים מהערכים המודרניים והפוסט מודרניים, שלא רק פוגעים בערכי מסורת בסיסיים, אלא גם בעייתיים כשלעצמם גם מזווית אוניברסלית מערבית.

כאמור, על פי השקפת עולמי אני מחויב לשילוב המורכב הדמוקרטי-ליברלי-רפובליקני-קהילתני. ספר זה אינו מטשטש את המחויבות לתפיסה דמוקרטית עמוקה כאשר לצורך בחיזוק הכללים והמוסדות הדמוקרטיים וההשתתפות

והביזור הדמוקרטיים; לתפיסה ליברלית אינדיבידואלית-אוניברסלית באשר למתן משקל רב לעקרונות של חירות ושוויון אזרחי לכל אזרח, בלי קשר לדת, מוצא אתני, גזע, מגדר ונטייה מינית, לעיתים על חשבון רצון הרוב; לתפיסה רפובליקנית באשר לחשיבות חיוזק המחויבות האזרחית לטובת הכלל, לעיתים על חשבון טובת הפרט; ולתפיסה קהילתנית הדוגלת בהכרה במשקל הרב של ההשתייכות למורשת תרבותית של קבוצת הרוב, ובאותה עת דוגלת במתן מקום לקבוצות תרבותיות של מיעוטים.

בעיני, התפיסות הסבורות כי ההתנגשות בין האופי היהודי לבין האופי הדמוקרטי של מדינת ישראל מחייבות ויתור על היבטים מרכזיים באופייה היהודי או באופייה הדמוקרטי, אינן האפשרות היחידה. לא אחת ההתנגשות היא אשלייתית, ובמקרים שבהם אכן קיימת התנגשות בין הזהות היהודית של מדינת ישראל בהיבטיה הלאומיים ציוניים או הדתיים לבין זהותה הדמוקרטית האזרחית – ניתן לא אחת להציג מתווה שימנע אותה, בלי שתהיה בכך החלשה של הזהות היהודית או הזהות הדמוקרטית, אלא להפך: **חיוזק – בעת ובעונה אחת – של זהותה היהודית והדמוקרטית של מדינת ישראל.**

אני סבור שמה שנדרש הוא הדגשת היסודות המוסריים, החברתיים והאוניברסליים במורשת היהודית ושילובם בתפיסה הנותנת מקום עמוק ומשמעותי לזהות היהודית הייחודית, בדרך שאינה סותרת ערכי מוסר אוניברסליים. בדרך זו ניתן לחזק ערכים של כבוד האדם, ביזוריות שלטונית דמוקרטית ושוויון אזרחי, דווקא מתוך יניקה מיסודות עומק ביהדות. על ידי כך ניתן להחליש שסעים עמוקים בחברה הישראלית כמו גם ניגודים בין הזהות היהודית לזהות הדמוקרטית, בסוגיות כגון מעמד הערבים אזרחי ישראל, היחס לפלסטינים ביהודה ושומרון, צמצום הכפייה הדתית בישראל ועוד. לא אחת, דווקא הישענות תרבותית (דתית או חילונית) על המורשת היהודית הדתית, וזאת לאור המשקל העצום של הדת במורשת היהודית, יש בה כדי לחזק את דמותה הדמוקרטית של מדינת ישראל. זהו מהלך חיוני הן מסיבות טקטיות והן מסיבות אמיתיות.

אחד הגורמים העיקריים לכישלון של רבים וטובים בניסיונם לחזק היבטים דמוקרטיים בזהותה היהודית של מדינת ישראל, הוא שמהלכם אינו דובר בשפה יהודית. חלק גדול מהציבור היהודי בישראל (חרדים, ציונים דתיים, מסורתיים, בעיקר מזרחים) מושפע מהמסורת היהודית יותר מאשר מערכים דמוקרטיים ליברליים מובהקים. השיח המערבי הדמוקרטי נידון משום כך להיות בעיקר נחלה של קבוצת מיעוט של אליטה ותיקה חילונית אשכנזית המזוהה עם המרכז והשמאל. אליטה ותיקה זו, ההולכת ונחלשת, חוברת לאינטלקטואלים פלסטינים ישראלים הפונים לקהל ישראלי יהודי בשפה אזרחית, גם אם הם אינם

פונים כך לציבור הפלסטיני הישראלי. לדעתי, לשם חיזוק השיח הדמוקרטי יש להציג את הנוסחה הבאה: "מי שרוצה לדבר בישראל בשפה דמוקרטית – רצוי שידבר גם יהודית".

לכאורה שתי קבוצות תתנגדנה למהלך שאני מציע: הערבים אזרחי ישראל, הרוצים זהות אזרחית ולא יהודית של המדינה, והמיעוט הגדול, החילוני המובהק (לא החילוני-מסורתי), המתנגד לזהות יהודית דתית וחושש מהדתה מתעצמת. אולם התכנים האוניברסליים של הזהות היהודית המוצעים כאן, גם אם הם יונקים ממורשת פרויקטורית יהודית דתית, המהווים בסיס לחיזוק היבטים דמוקרטיים בדמותה של מדינת ישראל בכלל וביחס למיעוט הערבי פלסטיני הישראלי בפרט, יש בהם כדי למנוע חששות שכאלו. הזהות היהודית מנכרת לא יהודים ויהודים רבים כשהיא נתפסת כמדירה, אתנוצנטרית ושוביניסטית, כפי שהיא מוצגת על ידי רבים במחנה הימין והדתיים. אולם ספר זה מוביל לכיוון מנוגד, יותר שוויוני ומכבד. מבחן התוצאה הוא זה שיקבע, ואם התוצאה תהיה חיזוק היסודות הדמוקרטיים בישראל, הרי שהשיח והשפה היהודית לא ינכרו, גם אם לא ייתפסו כאידיאל רצוי על ידי המיעוט הערבי. בקרב הציבור היהודי החילוני המובהק, המהלך המוצע כאן יכול לתרום לחיזוק הזהות עם המורשת היהודית הדתית לא בדרך דתית אלא בדרך תרבותית וזהותית, כשזו מתפרשת במיוחד בכל האמור לערכים מוסריים וחברתיים ולחיזוק היחס השוויוני לערבים ובצמצום הכפייה הדתית.

אולם נוסף על השיקול הפרגמטי, קיים בעיני שיקול מהותי עמוק וחשוב יותר, ואני מדבר כאן כחסיד הגישה הקהילתנית ה"רכה". ניסיון לשניני תרבותי חייב להישען על יסודות התרבות הייחודית של החברה והעם ולא רק על יסודות אוניברסליים; כל ניסיון ליצור דמוקרטיה ראויה בישראל חייב להיות מבוסס לא רק על תפיסות דמוקרטיות ליברליות מערביות, אלא גם על יסודות עומק במורשת היהודית העשירה, הכוללת כיוונים שונים ופרשנויות שונות. דווקא משום שאלו המדגישים באחרונה את הזהות היהודית של מדינת ישראל נוטים בדרך כלל לאמץ עמדות אנטי אוניברסליות, ולעיתים אף לאומניות, חובה על מי שרוצה ליצור חברה יותר הומנית והוגנת לשלב בצורה משמעותית – ולא כמס שפתיים – יסודות ממורשת ישראל עם תפיסות דמוקרטיות. הצגה מפורטת של גישה זו עומדת כאמור במרכז הפרק האחרון, אולם היא חוזרת ועולה מדי פעם לאורך הספר.

אני מוצא לנכון להדגיש, כי אף שאני מתמקד במהלך הספר באתגרים לא פשוטים לזהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אינני מצייג תמונה שחורה של המציאות. בראייה פנורמית, הסיפור הישראלי הוא סיפור של הצלחה בלתי נתפסת. למעלה משבעים שנה לאחר השואה, שבמהלכה

הושמדו שישה מיליון יהודים, שלישי של העם היהודי, קיימת מדינה יהודית עצמאית, שבעתיד הלא רחוק אמורים לחיות בה כעשרה מיליון יהודים, שיהיו רוב מובהק של העם היהודי. כיום מדינת היהודים חזקה יותר מאי פעם בהיסטוריה של עם ישראל בתקופת הבית הראשון והשני מבחינה צבאית וכלכלית, ויש שיאמרו שגם תרבותית. ההישגים הישראליים בתחומים כגון היי־טק, מדע ואקדמיה, ספרות ואמנות, קולנוע ועוד, הם יוצאי דופן ברמה בינלאומית. משקלה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית הוא מעל לכל פרופורציה לגודלה. גם המסורת של לימוד תורה זוכה לפריחה חסרת תקדים כאלפי מוסדות הלימוד הפרושים בה.

לדעתי, חובתו של איש מדעי החברה היא לאמץ גישה ביקורתית כלפי תפיסות ודרכי חיים שונות, אולם הביקורתיות אינה צריכה להתעלם מההישגים המרשימים וחסרי התקדים של מדינת ישראל. אני סבור כי אימוץ הכיוון שאני מציע יכול לתרום להתמודדות מוצלחת עם האתגרים המועלים בספר, ועל ידי כך להפוך את ישראל למדינה ראויה מבחינה מוסרית וחברתית מזה ולחזק את לכידותה החברתית מזה, ולמגדלור לאחרים, יהודים ולא יהודים כאחד, ברוח חזונם של אבות הציונות, חילונים ודתיים, משמאל ומימין כאחד.

תודות

ראשיתו של הספר בפנייתו של פרופ' מרדכי (מוטה) קרמניצר, סגן נשיא במכון הישראלי לדמוקרטיה, בשנת 2010 אלי, לכתוב מסמך המסכם את המחקרים על האתגרים הכלכליים, החברתיים והרעיוניים לדמותה הדמוקרטית של מדינת ישראל. פניתי לד"ר שרה קאהן־ניסר מהאוניברסיטה הפתוחה וביחד כתבנו ב־2012 את המסמך: "אתגרים פנימיים לקיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית יציבה". אף שהמכון הישראלי לדמוקרטיה ירד בסופו של יום מהפרויקט, עבודה זו עוררה בי את הרצון לכתוב ספר מקיף ושונה שיתמקד בתחום התרבותי והאידיאולוגי. ברצוני להודות מקרב לב לד"ר שרה קאהן־ניסר על שיתוף הפעולה בכתיבת המסמך המקורי, שקטעים קטנים ממנו משולבים בחלקו הראשון של ספר זה. ברצוני גם להודות לפרופ' מרדכי קרמניצר על פנייתו אלי ועל עידודו המתמשך וקריאתו הביקורתית.

ברצוני להודות לתלמידי לאורך השנים בקורסים שונים שהעברתי במחלקה למדעי המדינה ובפקולטה למשפטים באוניברסיטת בראַילן, לעמיתי תוכנית שוורץ ליהדות, אתיקה וחברה בבית מורשה בירושלים, שבראשה עמדתי כעשר שנים, ולגברים ולנשים הרבים שבפניהם הרציתי ברחבי הארץ על סוגיות

הקדמה

על שסעים, מרכז ופריפריה

אחד המאפיינים המתוארים בחקר החברה הישראלית הוא היותה מרובת שסעים. על פי הורוביץ וליסק (1990: פרק 3), חמשת השסעים הבולטים הם: 1. השסע היהודי-ערבי, שהוא העמוק ביותר והדיכוטומי לחלוטין; 2. השסע הדתי-חילוני; 3. השסע הערתי בין אשכנזים למזרחים; 4. השסע החברתי-כלכלי; 5. השסע האידיאולוגי בין ימין ושמאל. לכך ניתן להוסיף גם את השסע שבין ותיקים לבין עולים, הממוקד כיום בעיקר בעלייה מברית המועצות לשעבר ומאתיופיה.

כל הקבוצות החברתיות-תרבותיות, למעט האליטה האשכנזית החילונית הישנה, הוותיקה, שהצביעה בעבר בעיקר למפלגות מרכז-שמאל, הן פריפריאליות במינוחים שונים, אף שכבר זמן רב שהאליטה הוותיקה החילונית-אשכנזית נחלשה בתחומים שונים. קבוצה יחידה שהפכה לחלק מהמרכז בתחומים הולכים ומתרכבים היא הציונות הדתית, קבוצה שמצבה החברתי-כלכלי משייך אותה בעיקר למעמד הבינוני והבינוני-גבוה. ובכל זאת, הציונות הדתית, שרובה ימנית, נתפסת וגם רואה את עצמה כ"אחר" ביחס למסד הכלכלי-תרבותי-אקדמי-תקשורתי החילוני שרובו שמאלי. כקבוצות פריפריאליות אחרות, גם הציונות הדתית שואפת להשתלב בתחומים שבעבר נשלטו על ידי האליטה הוותיקה. כיום בני ובנות הציונות הדתית מצויים בכל תחומי העשייה, במינוחים שונים, כשהתחום הבולט ביותר הוא השירות בצה"ל בכלל וביחידות השדה הנבחרות והקצונה הזוטרה והבינונית בפרט. אשר לקבוצות פריפריאליות אחרות, כגון חרדים, מזרחים ועולים – אכן מדובר בפריפריה של המגזר היהודי, שהיא מרכז רק ביחס למיעוט הפלסטיני הישראלי ולמהגרים הזורים.

אחת התובנות המקובלות בסוציולוגיה היא, שככל שיש חפיפה בין שסעים שונים כך הם בעייתיים יותר, שכן הם מעצימים זה את זה (ליפסט, 1972 [1960]: פרק 3; הורוביץ וליסק, 1990: פרק 3). בישראל החפיפה החזקה ביותר היא בין הרוב היהודי לבין המיעוט הערבי של אזרחי ישראל, שכן היא נוגעת לא רק בשסע לאומי, עקב זהותם הפלסטינית של ערביי ישראל, אלא גם בשסע

דתי בין יהודים למוסלמים, שהם רוב הציבור הערבי בישראל, בשסע חברתי-כלכלי, כשהיהודים הם המבוססים יותר, ובשסע אידיאולוגי, כגון בסוגיית היחס לפלסטינים ולמדינות ערב. גם השסע בין חרדים לחילונים אינו רק דתי אלא גם כלכלי; המעמד הכלכלי של רוב הציבור החרדי נמוך יותר. השסע בין אשכנזים למזרחים חופף במידה רבה לשסע הכלכלי-חברתי ולשסע האידיאולוגי (מזרחים עניים, מסורתיים וימנים מול אשכנזים חילונים אמידים הנוטים לשמאל).

נקודת ההשקפה בין העיסוק באתגרים העומדים בפני זהותה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית לבין הדיון בשסעים בחברה הישראלית היא בכך, שהאתגרים ממוקמים בקבוצות החברתיות-תרבותיות המרכיבות את החברה הישראלית. הדיון בספר מתבסס על ההבחנה המקובלת במדעי המדינה בין מרכז לפריפריה. המרכז הוא הגורם הדומיננטי בתחומים הפוליטיים, הכלכליים והתרבותיים-נורמטיביים; הוא מהווה מוקד סמכות ומעצב את התפיסות, האמונות והערכים המזוהים עם המערכת הפוליטית והמשמשים בסיס לסדר החברתי והפוליטי. פריפריה, לעומת זאת, מתייחסת למגזרים הכפופים מרצון או מכורח להשפעת המרכז ואינם שותפים פעילים בעיצוב דמותה של החברה (Shils, 1975).

עם זאת, כפי שמציינים הורוביץ וליסק (1990: 32), אין זו הפרדה דיכוטומית אלא רצף, כשמגמות צנטריפוגליות מחלישות את הזיקה של הפריפריה למרכז ובאותה עת מגמות צנטריפטליות מחזקות אותה. מגמות דמוגרפיות, פוליטיות, תרבותיות וכיוצא בהן, עשויות להביא לכך שגורמים פריפריאליים ייכנסו למרכז וייעשו משמעותיים בתחומים שונים, וכן שפרטים, קבוצות, מוסדות וארגונים יכולים להיות דינמיים במעבר ממרכז לפריפריה (קימרלינג, תשנ"ה: 39-45; כהן, 2006א: 329-330; היילברונר, 2007). בתחום הפוליטי, כדברי ברוך קימרלינג בספרו "קץ שלטון האחוסלים" (קימרלינג, 2001), האליטה הפוליטית הישנה הייתה "אחוסלית" (אשכנזית, חילונית, ותיקה, סוציאליסטית ולאומית). מצב זה השתנה ב-1977, במהפך הפוליטי שבו הליכוד בהנהגת מנחם בגין, שרוב המזרחים הזדהו עמו, עלה לשלטון. המהפך הביא למהפכי-משנה שבהם גורמי הפריפריה, הדתיים והמזרחים, התחזקו, וכן שמאז ואילך השותפים הטבעיים של הליכוד הם הציונות הדתית והחרדים האשכנזים. שנים אחדות לאחר המהפך, בשנת 1984, קמה תנועת "ס", החרדית המזרחית, והיא שותפה קבועה ברוב הקואליציות שהנהיג הליכוד (ליאון, 2009א).

תחום שבו משקלה של הפריפריה המזרחית והדתית התעצם הוא, למשל, המוזיקה המכונה "מוזיקה מזרחית" או "מוזיקה ים תיכונית", ופעילים בה גם זמרים ויוצרים דתיים וחוזרים בתשובה. אולם ללא ספק התחום הבולט ביותר שבו הפריפריה חדרה למרכז, בניגוד לעבר, הוא השירות בצה"ל, שבו

רוב החיילים בצבא הרגיל (לא בחיל אוויר, חיל הים, הסיירות וכיו"ב) הם מהפריפריה: דתיים, מזרחים, עולים (לוי, תשס"ז).

קבוצה פריפריאלית שהולכת ומתעצמת הם החרדים על פלגיהם האשכנזים והספרדים. התעצמותם קשורה, ראשית לכול, בדמוגרפיה, שכן ממוצע הילדים במשפחה חרדית הוא שבעה-שמונה, אך היא קשורה גם בחזרה בתשובה של חילונים ומסורתיים ואף של ציונים דתיים שהפכו לחרדים. מפלגות חרדיות הן שותפות כמעט קבועות בקואליציות ממשלתיות. חרדים החליפו את השליטה של הציונות הדתית במסודות הדתיים כגון הרבנות, בתי הדין הרבניים ומערכת הכשרות. החרדים אף נכנסו באלפיהם לאקדמיה ולצבא. חלקים מהמגזר החרדי תופסים כיום את עצמם כישראלים ואינם חשים שהם גורם חלש הנתון לשליטת ה"פריץ" החילוני.

אך כאמור המגזר הבולט ביותר שחדר למרכז ושהשפעתו על החברה הישראלית התעצמה, הוא הציוני הדתי. בני הציונות הדתית פעילים כיום בפוליטיקה, בכלכלה ובעסקים, במשפט, באקדמיה ובתקשורת. הם רואים את עצמם כאליטה החדשה ההולכת ומחליפה את האליטה החילונית-אשכנזית הישנה. בשני תחומים עוצמתה של הציונות הדתית באה במיוחד לידי ביטוי: (א) בהובלת הכיוון הפוליטי והלאומי של מדינת ישראל בעשרות השנים האחרונות, בעיקר בכל הקשור למניעת הסדר מדיני שיכלול ויתור על חבלי יהודה ושומרון מזה והקמת מפעל ההתנחלויות, המונה כיום קרוב לחצי מיליון איש ואישה; (ב) בהיותו גורם בולט ומשפיע בצה"ל. הציונות הדתית החליפה את בני הקיבוצים והמושבים כגורם מוביל ביחידות הקרביות. ביחידות שונות שיעורם הוא למעלה משלושים אחוזים, כשבחברה הם מהווים קצת יותר מעשרה אחוזים. מציאות זו גורמת לחששות בקרב חילונים מהדתה של הצבא.

ובכל זאת, מוקדי כוח מרכזיים בחברה הישראלית נותרו בידי האליטה הוותיקה: יהודים, ציונים או פוסט-ציונים, אשכנזים, חילונים, ממעמד סוציו-אקונומי בינוני-גבוה, המשתייכים למרכז-שמאל. הם בולטים בכלכלה ובעסקים, במשפט, באקדמיה, בתרבות הגבוהה ובתקשורת, בעוד שמעמדם בצבא פחת.

עם זאת יצוין, כי הצגת מגזרים שונים כפריפריאליים יכולה להטעות. שכן אין להשוות, למשל, בין הפריפריאליות העמוקה של האוכלוסיות הלא יהודיות מבחינה לאומית – המגזר הערבי וכן מהגרי העבודה / מסתננים / מבקשי מקלט – לבין הפריפריאליות של הרוב היהודי. גם במגזר היהודי יש להבחין בין דרגות של פריפריאליות. כך ניתן ליצור סוג של רצף: אתיופים, עולים מברית המועצות לשעבר, חרדים, מזרחים, ציונים דתיים. המרכז הנוכחי כולל אפוא בעיקר שתי קבוצות בולטות: האליטה הישנה החילונית-

אשכנזית הנוטה למרכז-שמאל מבחינה פוליטית מזה, והאליטה החדשה (או לפחות מי שתופסת את עצמה כזו) הציונית דתית, בעלת העמדות הימניות המובהקות. המגמה המסתמנת כיום בחברה הישראלית היא, כך נראה, הישמטות עמדות כוח מסוימות מידי האליטה הישנה שעדיין שומרת על כוחה בתחומים אחרים.